

JOHN HALL

MODERNÝ „PHILOSOPHE“: ERNEST GELLNER (1925-1995)

Písané pre K&K, 1997

Ernest Gellner bol jedným z vedúcich predstaviteľov povojnového myslenia. Mal takú skvelú povest' ako antropológ, odborník na islam, filozof, teoretik nacionalizmu a obhajca liberalizmu, že jeho dielo možno nazvať dielom moderného „philosophe“. Keďže väčšinu svojej vedeckej kariéry strávil na Západe, zoznámenie sa s jeho myslením by mohlo byť pre čitateľov časopisu **KRITIKA & KONTEXT** veľmi užitočné.

Gellnerov dôraz na potrebu radikálneho prehodnotenia nášho miesta v dejinách je zjavne ovplyvnený jeho životom. Obaja rodičia boli židovského pôvodu a ich materinským jazykom bola nemčina: akonáhle sa však usadili v Prahe, zmenili si identitu z nemeckej na českú, aby sa prispôbili novej spoločnosti, ktorá sa sformovala na sklonku devätnásteho storočia a jej základom bola číra osobná voľba príslušnosti k národu či jazyku. Zmena ich identity však samozrejme nebola úplná: zostala príslušnosť k nemčine ako ku svetovému jazyku a antisemitizmus, ktorý limitoval zamýšľanú príslušnosť k novej spoločnosti. Ďalšou existenčnou možnosťou sa teda stal sionizmus. Preto hádam nikoho neprekvapí, že takýto svet priviedol Gellnera k štúdiu nacionalizmu, podobne ako Hansa Kohna, Karla Deutscha, Eugena Lemberga a Miroslava Hrocha. Potreba prehodnotenia identity a svojho miesta bola v Gellnerovom prípade navyše priveľmi ovplyvnená vojnou a jej dôsledkami. Lojalita jeho rodiny k Masarykovej republike bola dostatočne silná na to, aby ju presvedčila zotrvať v Prahe až do nemeckej okupácie a potom za veľmi riskantných okolností utiecť. Po roku v Oxforde slúžil Gellner na konci vojny v Českej ozbrojenej brigáde a v roku 1945 sa zúčastnil víťazných prehliadok v Prahe a Plzni. V meste, ktoré tak miloval, sa však všetko zmenilo k najhoršiemu: židov vyvraždili a Nemcov nemilosrdne vyhánali. Gellner si uvedomoval, že Československo sa zo strachu z nemeckej odvety dostane kvôli tomuto aktu na sovietsku obežnú dráhu a preto sa v priebehu niekoľkých mesiacov rozhodol emigrovať, lebo bol presvedčený, že v Československu nastane doba temna podobná tej, ktorá nasledovala po porážke v bitke na Bielej Hore roku 1618. Po skončení štúdia v Oxforde krátko učil v Edinburghu a potom na London School of Economics (1949 - 84) a na univerzite v Cambridge (1984 - 93). Jeho práca sa na všetkých týchto pôsobiskách vymykala z rámca jednotlivých vedných disciplín. Najmä preto, lebo ju určovalo vedomie morálnej nutnosti. Aké boli teda Gellnerove závery? Ako presne charakterizoval podmienky našej existencie?

Mnohé z jeho najostrejších argumentov a polemík vyplývajú z toho, že si bol vedomý prieniku medzi sociológiou a filozofiou. V tejto súvislosti je najznámejší jeho brilantný úvodný útok na spoločenské sebauspokojenie, ktoré tvorí základ hegemonie lingvistickej filozofie (v knihe Slová a veci [Words and Things, 1959]). Myslím, že má zmysel na chvíľu tieto dve oblasti rozlíšiť. Už aj preto, lebo Gellnerove výsledky vo filozofii sú v konečnom dôsledku oveľa presvedčivejšie ako jeho uvažovanie o našich spoločenských podmienkach, napriek brilantnosti rôznych jeho myšlienok v sociológii.

Jeho kniha Legitimizácia presvedčenia (Legitimation of Belief, 1974) sa ešte vzpiera prevládajúcemu intelektuálnemu prúdu, pretože bráni kritický monizmus proti pluralizmu. Aj keď táto kniha ponúka náčrt cesty, podľa ktorej empirizmus a mechanizmus triedia informácie, svoju pozíciu odhaľuje naplno až v ďalších esejách.¹ Brilantnosť jeho argumentácie pramení z toho, že prijal kritiku a netajil sa tým, že kognitívne stratégie poznania nie sú neutrálne preto, lebo sú ontologicky čisté, ale viac-menej kvôli spoločenským konvenciám. Podľa Gellnera empirizmus môže byť, mal by byť a aj je najlepšie obhájitelný vtedy, keď sa toto zoberie do úvahy. Ako kognitívna etika je tento smer taký efektívny, že o hlavu prevyšuje všetkých rivalov. Pozitivismus teda vyhovuje najmä hegelianskym pohnútkam.

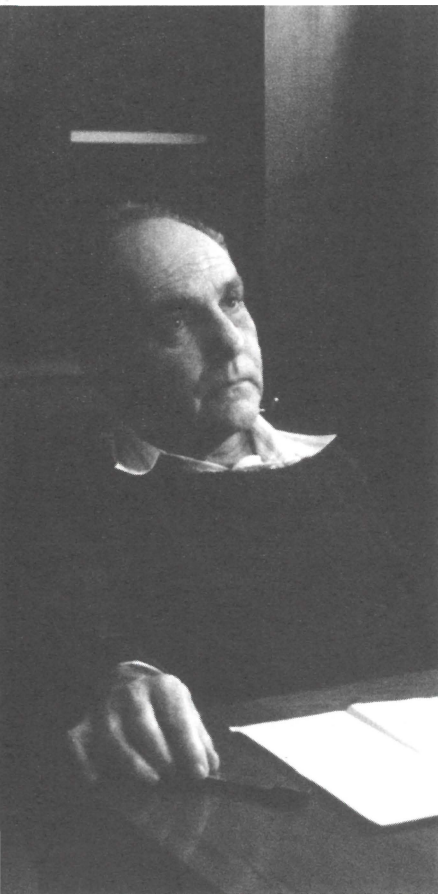
Tieto úvahy nás všeobecnejšie privádzajú ku Gellnerovmu liberalizmu. Venoval sa mu veľmi intenzívne vo svojej vedeckej práci, lebo si bol vedomý existencie nepriateľov na oboch stranách. Na jednej strane bol Gellner jedinečným kritikom monolitických hodnotových systémov, ktorých nároky a mnohoznačnosti

neustále a účinne obmedzoval. Týmto postojom sa však nestal nekvalifikovaným obrancom tolerancie, odhodlaným hlásiť sa k Pascalovmu názoru, že pravda je na druhej strane Pyrenej iná. Relativizmus tohto druhu pokladal za morálne odpudzujúci, pretože je pokrytecký: je potrebné zaručiť, aby sa tolerancia šírila len medzi tými, ktorí sú sami pripravení byť tolerantní. Gellner teda tvrdil, že sú potrebné isté minimálne všeobecne platné pravidlá, v rámci ktorých potom existujú možnosti voľby. Zastávať tento postoj znamená pestovať ambivalentnosť (čo je, podľa mňa, nesporne vznešená črta), ktorú v jeho práci nepochybne nachádzame. Na jednej strane možno skonštatovať, že nám svojim dielom chcel povedať niečo o našom svete, aby sme ho mohli lepšie brániť pred takým nepriateľom, ako je fašizmus. Na druhej strane pokus poskytnúť kritériá, podľa ktorých si možno vybrať spomedzi spoločenských usporiadaní, ako o nich hovoria moderné ideológie, je znakom stáleho hľadania univerzalizmu. Pohnútky tohto hľadania sa potom týkajú všetkých ľudských bytostí bez ohľadu na kontext.

Samozrejme, Gellnerova nechuť k relativizmu bola v rovnakej miere založená aj na presvedčení, že ten by mohol skresliť chápanie našej spoločenskej situácie. Jeho argumenty proti idealizmu, proti akémukoľ-vek nekritickému prijímaniu názoru, že význam zabezpečuje chod sveta, tu vyznievajú mimoriadne silne, hoci nepôsobia ničivo na všetky predchádzajúce. Vo všeobecnosti mal určite pravdu, keď tvrdil, že predstavy sú často odvodené zo základnejších spoločenských procesov: vojenské víťazstvá a revolúcie samozrejme dokážu meniť štýl myslenia ako aj spôsoby výroby. Konkrétnejšie, dôraz na nevyhnutnosť a možnosti kauzálnej analýzy spoločenského a historického porozumenia spočíval na dvoch súboroch pozorovaní. Na jednej strane neboli hodnotové systémy jednoduchými zázrakmi, ktoré by obsahovali inštrukcie, ako treba žiť každý aspekt života. Toto je zrejme najmä v jeho klasickej monografii *Saints of the Atlas* (1969) a v jej mimoriadne zábavnej časti, v ktorej Gellner kladie príslušníkom primitívneho kmeňa wittgensteinovské otázky o úplnosti a presvedčivosti ich pojmových systémov. Vedomie toho, že hodnotové systémy sú neurčité a nafúknuté monštrá, plné možností voľby, privádza kauzálnu analýzu späť tam, kde je nevyhnutné pýtať sa na podmienky, ktoré vedú k tomu, že isté časti hodnotových systémov ovplyvňujú určitých spoločenských aktérov.

Na druhej strane je Gellner presvedčený o tom, že isté univerzálne fyzikálne vlastnosti podliehajú praxi spoločenského skúmania. Povahu prijatého presvedčenia poznáme pomerne presne preto, lebo máme v mysli zakódovaný fyzikálny model prfbuzenstva.

Vlastnú filozofiu dejín po prvý raz načrtnol v knihe *Thought and Change* (1964), ktorej sociologické časti boli neskôr rozšírené a trochu modifikovane publikované v knihe *Plough, Sword and Book* (1988). Väčšina jeho argumentov bola založená na tvrdení z prvej knihy, že naša spoločenská zmluva oprávnené spočíva na konfrontácii podmienok industrializácie a nacionalizmu. Toto je veľmi prísna formulácia, typická pre myseľ, ktorej oddanosť rôznym modelom vždy provokuje k mysleniu. V rámci Gellnerovho vlastného diela je táto formulácia v skutočnosti pozitívne zavádzajúca. Tvrdenie, že násilná industrializácia a nacionalizujúce praktiky spôsobili vznik autoritatívnej formy vlády, je vyvážené dôsledným skúmaním šancí na liberalizáciu v prípade, že došlo k modernizácii. Toto vysvetľuje jeho veľmi aktívny záujem o také rozdielne spoločnosti, ako sú brazílska, turecká či španielska a stojí v pozadí jeho stálej účasti na pokusoch o zmeny v rámci štátneho socializmu. Gellnerova práca dlhé roky vyčnievala z radu práve preto, lebo autor dokazoval, že zmena v rámci socializmu je možná: nazdával sa, že ideologickú súdržnosť by mohlo nahradit' pragmatickejšie, technokratické vedenie, čo by umožnilo aj kontrolované postupné zníženie tlaku

moci. Bude férové, keď to povieme hneď: zmena v rámci socializmu sa týmto spôsobom neuskutočnila, čo si nakoniec Gellner musel uvedomiť. Autoritatívny kapitalizmus pritom dokáže relatívne ľahko zmierniť charakter moci, aby umožnil reformnej elite dosiahnuť dohodu so silami občianskej spoločnosti. Keď sa o to pokúsil Gorbačov, zlyhal práve kvôli tomu, že neexistovali zoskupenia, ktoré by predstavovali prvky skutočnej občianskej spoločnosti a s ktorými by mohol spolupracovať a rátať s ich schopnosťou kontrolovať svoje vlastné sily; tieto skupiny však ničil cárizmus rovnako ako marxizmus. Toto zlyhanie Gellnera na sklonku života vážne znepokojovalo. V žiadnom prípade si nebol istý, že pád posledného veľkého impéria bude pokrokom, pretože bol do značnej miery prekvapený a ovplyvnený podobnosťou s vývojom vo weimarskej republike. Samozrejme, že sa sústredil hlavne na nacionalizmus v postkomunistickú spoločnosť; práve kvôli tomu sa v roku 1992 vrátil do Prahy, aby viedol Centrum pre štúdium nacionalizmu na Sorosovej Stredoeurópskej univerzite. Tieto roky v Prahe sprevádzali rôzne ťažkosti. Najzaujímavejšie z nich sa týkali zápasov na českej intelektuálnej scéne. Aj keď sa s porozumením díval na konflikty medzi Havlom a Klausom, presadzujúcimi hermeneutiku, resp. monetarizmus, Klausov pohyb ku klaustrofilnej spoločnosti, pripravenej vzdať sa všetkého východného náhliac sa do Európskej únie, pokladal za odpudzujúci. Preto dôsledne budoval kontakty v Českej akadémii vied a na Karlovej univerzite, aby nezanikla výmena názorov.

Jeho tvrdenie o našej spoločenskej zmluve sa zdá teraz spochybniteľné. Po prvé, centralizácia moci nevedie nevyhnutne k úspešnej industrializácii. Je to jasné v prípade, keď uvažujeme o diktatúrach, ktoré sa ukázali len ako bezohľadné a lúpeživé, pričom dnes sa musíme pozrieť oveľa negatívnejšie na socialistickú industrializáciu. Rovnako nie je jednoduché zistiť, akú úlohu zohrali autoritatívne vlády pri úspešnej industrializácii takej krajiny ako Južná Kórea: existoval celý súbor podmienok, ktoré umožnili takýto vývoj a v žiadnom prípade nie je jasné, do akej miery im autoritatívna vláda pomáhala či bránila. Na druhej strane sotva možno spochybniť význam výskumu problematiky nacionalizmu. Jeho dielo však aj napriek tomu možno obviňovať z toho, že je príliš sociálnoekonomické. Balkánsky nacionalizmus nemá určite nič spoločné s industrializáciou, hoci hybnou silou väčšiny európskych nacionalizmov bola sila geopolitických konfliktov. Taktiež môžeme spochybniť tvrdenie, že liberalizmus ovplyvňuje charakter nacionalizmu, teda, že je niečím viac, ako len pozitívnou možnosťou voľby po vyriešení národnej otázky. Pokusy homogenizovať teritoriálny priestor, ku ktorým došlo koncom dvadsiateho storočia, priniesli nevýslovné nešťastie, čoho si bol Gellner plne vedomý. Nazdával sa, že by sa im dalo vyhnúť, keby sa od začiatku uvažovalo o konštitučných a federatívnych možnostiach. Keď sa na tento problém pozrieme z iného zorného uhla, môžeme aspoň dúfať, že Ukrajina prežije, pričom problémy vývoja Maďarska, Českej republiky a Poľska veľmi uľahčili Hitlerove a Stalinove etnické čistky.

Na tomto mieste vyvstáva všeobecná úvaha. Gellner nemilosrdne kritizoval nahrádzanie analýzy nádejou; jeho dielo nám pripomína aspoň to, že najlepšie riešenie nie je nevyhnutne reálne. Nacionalizmus môže byť obsiahnutý v liberalizme, čo znamená, že už pripustiť jeho hlas môže spôsobiť boj proti východisku liberalizmu. K tomuto však nesmie dôjsť. Samozrejme, je to desivá perspektíva, najmä ak si uvedomíme, že nasmerovanie k sociálnej homogenizácii môže byť vo väčšine sveta len hrubo násilné. Našu identitu hádam možno zmeniť tak, že by sa väčší dôraz kládol na našu príslušnosť k modernite, a to by zodpovedalo predstavám moderných spoločenských filozofov.

V tomto bode bol Gellner veľmi skeptický: nemilosrdne odhalil naliehavé tendencie opätovného nekritického prijímania istých ideí v rôznych filozofických smeroch a tvrdil, že komplikovaná organizácia spoločnosti nemusí byť vôbec v efektívnom súlade s morálnymi princípmi a že príležitosti, pri ktorých sa takto postupovalo, spôsobili katastrofu.

1) 'Etika poznania' ('An Ethic of Cognition') v jeho knihe Predstavenia a tvrdenia (Spectacles and Predicaments, 1978); 'Pozitivismus proti Hegelianizmu' ('Positivism against Hegelianism') v jeho knihe Relativizmus a spoločenské vedy (Relativism and the Social Sciences, 1985)

Z anglického originálu preložil Peter Priadka